

УДК 159.955.1

ДОСВІДНА ОРГАНІЗАЦІЯ СМИСЛОТВОРЕННЯ У НАУКОВО-ПСИХОЛОГІЧНОМУ ВИТЛУМАЧЕННІ

кандидат психологічних наук, доцент Фурман А.А.

Одеський національний політехнічний університет, Україна, Одеса

Статтю присвячено обґрунтуванню значення персоніфікованого досвіду людини в постанні сенсосфери особистості, доведено залежність суб'єктної екзистенції від смислових особистісних конструктів свідомості. Досвід – це набуті у процесі життя знання та навички, які впливають на розвиток усіх психологічних складових особистості та її психіки в цілому. Система сенсів і смислів формовиявляється у спрямованості людської свідомості на конкретний об'єкт дійсності, що постає вагомо-значущим орієнтиром в обранні принципів, методів, способів дій, поведінки, діяльності, вчинення. Осмислення безмежних ресурсів індивідуального потенціалу слугує повномірному самоздійсненню суб'єкта як особистості та універсума.

Ключові слова: аперцепція, досвід, когнітивні процеси осягнення світу, свідомість, сенс, смисл, смисложиттєва сфера особистості.

кандидат психологических наук, доцент, Фурман А.А. Опытная организация смыслотворения в научно-психологическом толковании / Одесский национальный политехнический университет, Украина, Одесса

Статья посвящена обоснованию значения персонифицированного опыта человека в возникновении сенсосферы личности, доказана зависимость субъектной экзистенции от смысловых личностных конструктов сознания. Опыт – это приобретенные в процессе жизни знания и навыки, которые влияют на развитие всех психологических составляющих личности и её психики в целом. Система сенсов и смыслов формоизъявляется в направленности сознания на конкретный объект действительности, становится весомо-значимым ориентиром в выборе принципов, методов, способов действий, поведения, деятельности, поступков. Осмысление безграничных ресурсов индивидуального потенциала служит полномерной самореализации субъекта как личности и универсума.

Ключевые слова: апперцепция, опыт, когнитивные процессы постижения мира, сознание, сенс, смысл, смисложиттєва сфера личности.

PhD in psychology, associate professor A.A. Furman Experiential organization of meaning creation of scientific and psychological interpretation/ National Polytechnic University of Odesa, Ukraine, Odesa

The article is devoted to the substantiation of the value of personified human experience in the emergence of the purport-sphere of personality, the dependence of subject existence on the semantic personal constructs of consciousness is proved. Experience is acquired in the course of life knowledge and skills that affect the development of all the psychological components of the personality and its psyche in general. The system of purport and meaning forms in the direction of consciousness toward a concrete object of reality, becomes a weighty reference point in the choice of principles, methods, modes of action, behavior, activity, and commissions. Understanding of the infinite resources of the individual potential serves as a full-scale self-realization of the subject as a person and the universe.

Keywords: apperception, experience, cognitive processes of understanding the world, consciousness, meaning, purport, life-purport sphere of personality.

Постановка проблеми. В концептуальних засадах багатьох психологічних теорій споглядається своєрідна обмеженість, коли постає питання про область їх використання і засоби пізнання людиною світу. Але ж досвід і знання людини є тією рушійною силою, що організує смисложиттєві орієнтації особистості, котрі, своєю чергою, плекають її саморозвиток і самовдосконалення на шляху до повномірної самореалізації й оптимізації взаємодій зі світом. Будь-які знання організуються або з досвіду, або з розуму, першу позицію (емпіричну) підтримували Аристотель і Дж. Локк, а другу (ноологізму) – Платон і Г.В. Ляйбніц. В ідеях Платона стверджується, що всяке знання, є спогадом, а душа пригадує (прикладуючи неабиякі зусилля) те, що їй довелося споглядати до свого земного народження. Спираючись на результати пошукувань Сократа, котрий довів нероздільність мислення та спілкування, Платон зробив наступний крок, оцінивши процес мислення, який не одержав вираження в сократовому зовнішньому діалозі, як діалог внутрішній, заснований на оперуванні знаннями з попередніх переживань людини [1]. Цей внутрішній діалог як спосіб рефлексивної взаємодії з самим собою породжує новітнє (смісловне) бачення довколишньої дійсності у відповідності з пріоритетними формами вчинення, притаманними окремій особі, з урахуванням досвіду взаємин з довкіллям і знаннями механізмів-принципів організації світобудови.

Основні погляди на природу смислів і сенсів концептуально об'єднуються у смисложиттєву сферу особистості, що слугує віднаходженню особою свого вітального призначення і сприяє

подальшій онтофеноменальній індивідуації (самоактуалізації) особистості в екзистенційному акті самоплекання. Тож сучасні теоретичні пошукування когнітивних принципів осягнення людиною реальності варто скерувати у русло психософійного осмислення і пояснення дійсності з позицій рефлексивного її сприйняття суб'єктом пізнання (з урахуванням смисложиттєвих конструктів свідомості) у всіх формовиявах для отримання холістичної (цілісної) картини довколишнього світу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Філософські аспекти буття і потягу до самовдосконалення відзначено в роботах В. Франкла та А. Елліса. У працях Л.С. Виготського засвідчується факт впливу культурно-історичного осереддя на постання особистості у складній системі взаємодії зі світом, а провідним у надбанні досвіду є соціальний чинник. С.Л. Рубінштейн слушно зауважує, що відтворені образи пам'яті, їх свідомісні формовияви, якими оперує мислєдіяльність, є сходинками, що ведуть до сприйняття цілісного образу дійсності, до розуміння і узагальнення уявлень про світ. Підхід до сприйняття довколишньої реальності з позицій діяльності, обстоюваний О.М. Леонтьєвим, зобов'язує виявляти трансформації різних рис-якостей особистості (в тому числі смислових настанов), які залежать від розмаїття її задіянь у життєві ситуації. Дж.С. Брунер і Л. Постман розрізняють автохтонні і директивні чинники сприйняття дійсності, перші з яких визначаються властивостями сенсорики людини, а другі відображають минулий досвід людини, її емоційні стани, установки і потреби, завдяки яким формується уявлення про світ [1]. Досвід – це знання та навички, які людина набуває у процесі соціалізації, він є важливим психічним утворенням, що впливає на розвиток особистості та її психіки в цілому.

Загальні тенденції в еволюції поняття досвіду закладені німецькою класичною філософією, зокрема І. Кантом, а перші спроби описати еволюцію філософського тлумачення досвіду споглядаються у “Феноменології духу” Ґ.В.Ф. Ґегеля. Історико-філософська концепція топології (безперезвної трансформації) поняття досвіду обґрунтовано у працях М. Фуко та Ж. Дельоза. Герменевтика і феноменологія стали науковими спрямуваннями, які спромоглися збалансувати опис аперцептивних структур особистісної свідомості [2]. Постання поняття досвіду і смислоутворення розглянуті у працях О.І. Введенського, Ґ.І. Челпанова, П.П. Гайдєнко та ін. Але наукові доробки сучасності в основному центруються довкола філософського тлумачення досвідних і смислових структур свідомості особистості, тому слід звернути увагу на психологічні аспекти становлення і розвитку смислосфери людини як найважливішого чинника її повномірного екзистенційного саморозкриття і самореалізування.

Мета статті – з позицій методологічної рефлексії дослідити значення персоніфікованого досвіду людини в постанні сенсосфери особистості, довести залежність онтичних засновків індивідуальної екзистенції від холистичної єдності смислових особистісних конструктів свідомості та досвіду.

Завдання: здійснити теоретичний аналіз психологічного змістовлення досвіду як особистісного конструкту; обґрунтувати смисложиттєву активність з позицій системної єдності досвідних структур свідомості та рівня самореалізації особистості; охарактеризувати основні складові людського досвіду у зв'язку з організацією смислів і сенсів особистості.

Методи дослідження: вивчення літературних джерел та їх психолого-рефлексивний аналіз, концептуалізації теоретичного матеріалу, узагальнення наукових здобутків.

Виклад основного матеріалу. Осмислення людиною довколишньої дійсності, аналітично-рефлексивна позиція щодо особистісного сприйняття світу і власного призначення організуються свідомісними складовими на чолі з досвідом, адже сутнісне розуміння особою довкілля завжди опосередковане накопиченим багажем знань ситуаційної життєреалізації людини у часопотоці буття. О.М. Леонтьєв ототожнював свідомість з формою психічної активності, функцією мозку безпосередньо відображати дійсність у внутрішньому світі людини. Вчений означував свідомість як рефлексивну картину світу, що відкривається суб'єкту у всіх формовиявах й змістовленнях його власного задіяння у акти і стани життєзреалізування у цій реальності. Свідомість як феномен постає холистичним відображенням дійсності, що організується в безпосередньому супідрядному взаємозв'язку з інтелектом, мисленням та мовою. На думку психолога-науковця, самосвідомість дещо більш розпросторе поняття ніж свідомість, що утримує у собі психічні пізнавальні процеси і стани, котрі утримують мислєдіяльність як локалізоване осереддя психічної активності людини, слугують осмисленню довколишньої дійсності і формують рефлексивну позицію щодо власної онтофеноменальної ролі у світовому порядку буття [3].

Прямим вираженням історичної природи людської свідомості, на думку Л.С. Виготського, є слово, що відіграє провідну роль у актах усвідомлення всіх функціональних складових і формовиявів навколишньої дійсності. "Свідомість відображає себе в слові, як сонце в малій краплині води. Слово належить свідомості, як малий світ до великого, як жива клітина до організму, як атом до космосу. Воно і є малий світ свідомості. Осмислене слово є мікрокосмом людської свідомості" [4, с. 361]. Дослідник наголошує на тому, що перетворення

думки у слово відбувається у внутрішньому мовленні як процесі-дійстві розуміння реальності. Він переконаний, що “відношення думки до слова – не річ, а передусім процес, це відношення є рухом від думки до слова і навпаки – від слова до думки” [4, с. 305]. Розуміючи слово як дію, а мовлення як діяльність, Л.С. Виготський висновує, що осмислення дійсності спрямоване на внутрішній світ людини й організується у людській свідомості у формі досвіду та знань.

Процес формування досвідної структури свідомості особистості опосередковується унікальним баченням факторів і закономірностей довкілля. Індивідуальне сприйняття, суб'єктивна пам'ять відображають світ у людській свідомості як феноменальну, неповторну картину причинно-наслідкових зв'язків, оригінальну систему функціонування природних реалій і формують власний досвід особистості. Попередні переживання, локалізовані смисли і значення не лише слугують параметром оцінки сьогоденної діяльності чи нормативно-схвалюваної поведінки, а й виступають основою для оптимізації взаємовигідних відносин з оточенням, є передумовою народження нових, ефективних типів реагування на чинники зовнішнього середовища [5]. Тож досвідні структури свідомості претендують на окреме місце в системі взаємодії людини з навколишньою дійсністю у якості чинника формування самодостатньої особистості і як конструкту, систематизуючого потяги до індивідуального самоздійснення. Досвід обумовлює креативні спроможності суб'єкта, творчий підхід до розв'язання життєво важливих задач, новітнє бачення принципових ознак навколишнього світу. Він систематизує набуті інформаційні відомості, що стають найважливішим критерієм розвитку самодостатності особистості, яка позбавляється від попередніх помилок і діє максимально ефективно в критичних ситуаціях (див. рис.).

Людина, набуваючи досвіду, пізнає світ речей і випробовує їх, здобуває знання про наявні стани об'єктів і разом з тим суб'єктивізує середовище, створює його у власній уяві й оперує вже особистими характеристиками світу на підвалинах того ж досвіду. Таким чином, навіть, у сприйнятті об'єктивних реалій проявляється непересічне, неповторне бачення, притаманне лише конкретній особистості. Зорові образи об'єктів, їх види, закони існування, форми і стани, принципи функціонування групуються в сукупність неподільної цілісності матерії, що по-своєму відображається у свідомості кожного [2]. Так, попередні переживання є відображенням смислосфери особистості, що формує її світогляд, цінності, сенси, смисли, пріоритети, домагання. Тож досвід є віддзеркаленням внутрішнього, особистісного світу, а не інструментом констатації фактів і явищ

дійсності, він створює світ відносин з довкіллям на основі попередніх переживань і нового бачення сьогодення.

Творення людиною новітніх форм свідомої регуляції власної діяльності підпорядковується системі психологічного процесу креативізації й обіймає оригінальне, новітнє вирішення поставлених перед особою задач. А. Адлер розглядав творчу складову у віднаходженні нових життєвих сенсів як вираження власної впевненості в тому, що людина здатна активно формувати свою особистість і може змінити своє життя на краще. Знаний психолог нагадував, що наші відчуття не сприймають реальні факти, а отримують лише їхні суб'єктивні образи, інтерпретативно відображаючи зовнішній світ у внутрішньоособистісному засвіті (свідомості та самосвідомості) [6].

1 – поведінковий – слугує виробленню умінь і навичок взаємодії зі світом, визначає основні напрямки практичної реалізації кінцевої мети, зумовлює становлення стилю життя, ефективно організує діяльність особистості

2 – соціальний – конструктивно організує взаємодію з суспільним загалом, систематизує моделі реагування в міжособистісних відносинах, формує позитивний соціальний інтерес, збільшує ефективність кооперації з суспільством

4 – творчий – креативізує життєві задачі, сприяє рефлексії зовнішнього світу через власний засвіт як уособлений засіб сприйняття реальності, визначає ступінь самості як передумови формування психологічної самодостатності особистості

3 – когнітивний – слугує аналітичному сприйняттю і усвідомленню попередніх переживань і фактів життя, оптимізує компенсаторні можливості суб'єкта, дає змогу поліпшити результативність діяльності у досягненні життєвої досконалості

Рис. Компоненти досвіду як особистісного конструкту

У сучасних дослідженнях психологічної науки йдеться про прозоріння (інсайт) як фактор творчого набуття нового наявного досвіду. Задіюючись в поточну ситуацію, людина шляхом глибинного аналізу, інтенсивного внутрішнього зусилля й емпіричного сприйняття дійсності (переживання ситуації) може повномірно проявити можливості своєї психіки і створити "новий" досвід свідомості, оприявнений у творенні нагальних смислів власного життя "тут-тепер-повно" [2]. Це і є проявом феномену самоздійснення особистості, піком її розвитку в осмисленні безмежного розширення індивідуальної свідомості до обріїв універсума.

Для системного задіяння всіх особистісних конструктів у повсякдення людського зреалізування необхідно включити суб'єкта в нагальну ситуацію, тобто сфокусувати його увагу на часопотоці сьогодення, на ситуаціях, що відбуваються тут і зараз. У працях Л.С. Виготського засвідчується той факт, що людині для свого особистісного і духовного розвитку необхідні спеціальні засоби пристосування – знакові системи, у процесі взаємодії з якими людина оволодіває власними психічними процесами і оптимально розвивається [4]. Знакові системи не лише дають нам уявлення про світ, а й породжують новий особистісний досвід, виконуючи тим самим інструментальну функцію віднаходження нового, невідомого, унікального, особистісного. Даний підхід націлений на дослідження психологією постання “можливого” суб'єкта пізнання світу – з перспективою його саморозвитку і самотворення.

М.К. Мамардашвілі стверджував, що будь-яке творення починається з занурення в задачу, самопізнання, що проростає з досвіду власного тіла. А цей досвід пов'язаний із чуттєвим (сенсовим), феноменальним сприйняттям дійсності. Тож смислове (у автора ідентичне сенсовому) творення живе у співзвучності з простором тілесності, а цілісна, органічна людина цілком тримається у теперішньому і через тіло все минуле людини подається в сьогодення. Через поглиблену увагу людини до своїх внутрішніх спонукань утворюються умови для живого (сенсирного) бачення вже пережитого (набутого) досвіду. Ці психологічні конструкти пробуджуються через відчуття власної тілесності, до якої прислуховується людина – даний процес-дія можна назвати осенсовуванням [7].

Багатоманітність підходів до вивчення смислів-снів утримує значну кількість критеріїв-рівнів для їх розуміння і, як наслідок, систематизації. Снів найчастіше розуміється як особистісна (персоніфікована) значущість об'єктів і явищ дійсності, а смисл уособлюється зі світоглядним уявленням людини про рефлексивно-об'єктивні закони і принципи світобудови [1]. Сенси як елемент структури і складова смислової сфери особистості відображають внутрішню готовність людини до здійснення обраного шаблону дій, спрямованого на задоволення потреб та інтересів, а тому вказують на тактичні, а смисли – на стратегічні моделі її поведінки, що суголосно орієнтують особу на повномірну самореалізацію. Смисли – це переважно соціономічне поняття, що умістовлюється у сенсах окремої особистості. Відтак смисли – основа буття, а сенси – осереддя життєактивності, перші уособлюють всеосяжний світ культури людства, а другі увагомлюють існування самої особистості.

Кожен суб'єкт у процесі пізнання реальності створює уявлення про себе і світ як частину власного життєвого стилю, котрий, на думку А. Адлера, виробляє людина за схемою аперцепції – сприйняттям, що містить суб'єктивну інтерпретацію довкілля, або ж розуміється як залежність сприйняття від попереднього досвіду й індивідуальних особливостей особистості [5]. Дані тлумачення фокусують увагу не лише на психічних рисах-якостях індивіда, а й враховують набутий досвід як важливу умову усвідомленості та осмисленості свого Я. В даному випадку до особистісного сенсу (значення для самої людини) додається смисл (загальна значущість) як цілісна форма наповнення людської життєдіяльності вагомістю, цінністю.

Засновник індивідуальної психології А. Адлер вважав, що жоден прояв життєвої активності неможливо розглядати в ізоляції, а лише у співвідношенні з особистістю в цілому. Термін “*individuum*” означає “неподільний, цілісний” – тобто сутність, яку неможливо розділити [8, с. 165]. Означена цілісність виявляється стосовно взаємозв'язку між мозком і тілом людини, її психічною (пізнавальною) і моральною (духовною) енергією-активністю. Теорія нерозривності людини і соціуму підкреслює суспільні детермінанти розвитку і становлення особистості, визначає її шлях до самовираження і самоствердження.

Холістичні (цілісної неподільності) ідеї існування суб'єкта дають змогу розглядати весь його життєвий шлях як нерозривний ланцюг активності, мета якого – повне розкриття природних задатків і творення свого індивідуально-унікального Я. Ця наскрізна, глобальна життєва мета утримує найзначніші заплановані людиною досягнення й очікування, що на проміжних етапах свого зреалізування розшаровуються на локальні, ситуативні цілі, котрі залежать від сенсів, смислів, вартостей і ціннісних орієнтацій особистості [9]. Будь-яке душевне явище, якщо воно повинно допомогти нам зрозуміти людину, може бути осмислене і збагнуте лише як рух до мети. Кінцева ціль у кожної людини виникає усвідомлено чи підсвідомо, але її значення завжди невідоме. Виринаючи з попереднього досвіду, проміжні цілі спрямовуються у єдине русло стратегічного сенсу існування конкретної людини, що задіює всі психологічні конструкти особистості.

У будь-яких душевних актах, які скеровують поведінку особистості вбачається їх залежність від отриманих раніше цільових установок. Але всі вони після короткочасного періоду стабільності в психічному розвитку людини виявляються підпорядкованими сфальшованим прикінцевим цілям, які розуміються як “*fix final*” – фіктивні. Термін “фікційний фіналізм” ввів у науковий обіг Ганс Вайхінґер (Hans Vaihinger) для позначення суб'єктивного підходу до розуміння значущості вже досягнутих цілей, які сприймаються

людиною як ті, що “не варті” витрачених на них зусиль [8]. Основні цілі, які визначають спрямованість нашого життя і їх призначення є глибоко суб’єктивними, що ще раз доводить цільову опосередкованість тим досвідом, який людина отримує у процесі взаємодії з навколишнім середовищем.

Всі знання про світ, одержані у процесі життєдіяльності, слугують основою загального досвіду людини, визначають неповторність реагування на ситуації, явища, факти зовнішнього середовища конкретної людини. Оперуючи власними видами реагування на чинники зовнішнього середовища, людина на основі своєї стратегічної лінії поведінки оволодіває досвідом оптимального здійснення діяльності, суспільної активності, творчого розкриття власних природних задатків та обдарувань. Динамічна структура стилю мислення суб’єкта пізнання є унікальним способом адаптації до об’єктивних реалій довкілля, вона містить множину рис, варіації методологічних підходів, які в сукупності визначають неповторну картину вособистісного (сміслового) бачення світу. За допомогою сенсів і смислів особистість фільтрує інформацію, приймаючи ту її частину, що вважає за важливу, керує вибором власних видів пошукової активності [9].

Рівень суб’єктивного розуміння навколишнього світу завжди опосередковується приписами самої людини, її оціночними судженнями, специфікою бачення ситуації, призначенням і перспективою можливого використання об’єктів довкілля у власних цілях та інтересах. Іншими словами дослідник керується у виборі пізнавального інструментарію усуб’єктненими вподобаннями й уявленнями, сприймаючи дійсність через призму своїх сенсів і смислів. У даному випадку сенси і смисли – це особливі у змістовленні, котрими людина наділяє вияви своєї життєдіяльності у пізнанні довкілля, надаючи їм певного значення; це своєрідний орієнтир саморозкриття людиною своїх життєвих устремлінь до істини.

Висновки. Глобальні проблеми життєдіяльності, у тісному співвідношенні і співпраці, породжують локалізовані ситуативні життєві задачі, котрі є установчо-цільовими рушійними силами особистісного розвитку. На їх основі суб’єкт життєдіяльності оперує власною системою сенсів і смислів, що типологізують форми реагування на стимули зовнішнього середовища, породжують індивідуальний стиль вирішення проблем, опосередковуючись людським досвідом.

Основні конструкти, які відображаються в способах реагування на чинники зовнішнього світу, стимулюються сценарійним наміченим планом, що підкоряється чинникам набутого досвіду у процесі

життєдіяльності. Будь-яка ситуація, що має місце в житті людини неможлива як одиничний, самотійний факт. Вона підпорядковується загальній системі цільових установок як фоормовиявів смисложиттєвої сфери особистості та досвідній типології вибору значущих (мають сенс для людини) видів поведінки. Подібні моделі реагування на життєві ситуації полегшують їх вирішення, підвищують результативність діяльності, вдосконалюють адаптативні можливості особистості. Людина, маючи універсальний вказівний шлях у вигляді смислів і сенсів, власноруч будує стратегію взаємин з довкіллям й обирає оптимальні шляхи власного життєздійснення.

Система сенсів і смислів, що досягається людиною у процесі повсякденного життя, відіграє роль того взірця-мірила особистісного самозростання, котре засвідчує безмежні горизонти можливого повномірного самозреалізування. Ця система формовиявляється у спрямованості людської свідомості на конкретний об'єкт дійсності, що постає вагомо-значущим орієнтиром в обранні принципів, методів, способів дій, поведінки, діяльності, вчинення, породжуючи цільові домагання до одухотворених самовиявів особистості у конкретній ситуації життя.

Література:

1. Мінаков М.А. Історія поняття досвіду: Монографія / Михайло Анатолійович Мінаков. – К.: Вид. ПАРАПАН, 2007. – 380 с.
2. Фурман А.А. Концепт досвіду в індивідуальній психології Альфреда Адлера / А.А. Фурман // Психологія і суспільство. – 2012. – № 3. – С. 78-95.
3. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. / А.Н. Леонтьев. – М.: Политиздат, 1975. – 304 с.
4. Выготский Л.С. Собрание сочинений: В 6-ти т. Т. 2. Проблемы общей психологии / Под ред. В.В. Давыдова. – М.: Педагогика, 1982. – 504 с.
5. Адлер А. Очерки по индивидуальной психологии / Альфред Адлер; пер. – М.: Изд-во «КОГИТО-Центр», 2002. – 219 с.
6. Фрейджер Р. Личность. Теории, упражнения, эксперименты / Р. Фрейджер, Дж. Фейдимен; пер. с англ. – СПб.: Прайм-ЕВРОЗНАК, 2006. – 704 с.
7. Мамардашвили М.К. Стрела познания: набросок естественно-исторической гносеологии / М.К. Мамардашвили – М., 1997. – 304 с.
8. Хьелл Л. Теории личности / Л. Хьелл, Д. Зиглер – СПб.: Питер, 2009. – 607 с.
9. Фурман А.А. Психологія особистості: ціннісно-орієнтаційний вимір: Монографія / Анатолій Анатолійович Фурман. – Одеса: ОНПУ; Тернопіль: ТНЕУ, 2016. – 312 с.

References:

1. Minakov M.A. *Istoriya ponyattya dosvidu : Monografiya / Mikhaylo Anatoliyovich Minakov. – K.: Vid. PARAPAN, 2007. – 380 s.*
2. Furman A.A. *Kontsept dosvidu v individualniy psikhologii Alfreda Adlera / A.A. Furman // Psikhologiya i suspilstvo. – 2012. – № 3.– S. 78-95.*
3. Leontev A.N. *Deyatelnost. Soznanie. Lichnost. / A.N. Leontev. – M.: Politizdat, 1975. – 304 s.*
4. Vygotskiy L.S. *Sobranie sochineniy: V 6-ti t. T. 2. Problemy obshchey psikhologii / Pod red. V.V. Davydova. – M.: Pedagogika, 1982. – 504 s.*
5. Adler A. *Ocherki po individualnoy psikhologii / Alfred Adler; per. – M.: Izd-vo «KOGITO-Tsentr», 2002. – 219 s.*
6. Freydzher R. *Lichnost. Teorii, uprazhneniya, eksperimenty / R. Freydzher, Dzh. Feydimen; per. s angl. – SPb.: Proym-YeVROZNAK, 2006. – 704 s.*
7. Mamardashvili M.K. *Strela poznaniya: Nabrosok estestvenno-istoricheskoy gnoseologii / M.K. Mamardashvili – M., 1997. – 304 s.*
8. Hjelle L. *Teorii lichnosti / L. Hjelle, D. Zigler – SPb.: Piter, 2009. – 607 s.*
9. Furman A.A. *Psykhologiya osobystosti: tsinnisno-oriyentatsiyniy vymir: Monografiya / Anatoliy Anatoliyovych Furman. – Odesa: ONPU; Ternopil: TNEU, 2016. – 312 s.*